

Rauscher, Peter

ZWISCHEN STÄNDEN UND GLÄUBIGERN. DIE KAISERLICHEN

FINANZEN UNTER FERDINAND I. UND MAXIMILIAN II. (1556–1576).

Oldenbourg Verlag Wien-München, 2004. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 41.) 480 p.

A magyar polgári történetírás egyik legnagyobb alakja, Szekfü Gyula irányította a figyelmet arra a tényre, hogy a magyarországi védelmi rendszer fenntartását a Magyar Királyság jövedelmei nem voltak képesek fedezni. A költségek messze meghaladták még az ország uralkodói/állami összjövedelmeinek egészét is, nem is számolva azokkal a kiadásokkal, amelyekkel egy európai állam esetén mindig is számolni kellett: az államigazgatás tisztviselőinek jövedelmei, a diplomácia, valamint az udvartartás és az udvari hivatalok költségei.

A Mohács mellett lezajlott ütközetet követő évek politikai küzdelmei egyben olyan sorsfordulót is magukban rejtettek, amire korábban nem volt példa a Magyar Királyság történetében: a magyar király nem az ország területén tartotta székhelyét, illetve az uralkodó nem tartott fent külön udvarokat minden egyes országában (mint az II. Lajos esetében történt), hanem egy „koncentrált” udvart hoztak létre az egész birodalom számára. A folyamat önmagától értetődően magában hordozta azokat a fejlődési jellemzőket, amivel a Habsburgok uralta országok egésze a „birodalmi” jelzőt kiérdemelhette, vagyis a központi igazgatás és politika rendszerét, és ezzel együtt a központi pénzügyigazgatását is. Ezt az igazgatási elvet és az új rendszer kihívásait követve jött létre az Udvari Kamara, amelynek elsődleges feladata volt, hogy a birodalmi pénzügyeket igazgassa, a birodalom fenntartásához és működtetéséhez szükséges finánciális háttérrel biztosítsa, és előteremtse azokat az összegeket, amelyek ennek a sokszínű országokból és tartományokból álló konstrukciónak az igazgatását, állami és katonai irányítását elláthatták.

A Magyar Királyság 1526 után e rendszernek a részét képezte, de egyben ez a konstrukció volt az előfeltétele annak, hogy az Oszmán Birodalommal szemben alulmaradt Magyar Királyság megtarthassa maradék államiságát. A kérdést — vajon milyen összegekkel rendelkezett a Habsburg államigazgatás, és azokra milyen kiadások estek — mindaddig csupán részeiben ismertük, a teljes „állambüdzsé” ismeretlen volt a magyar és az európai kutatás számára. A nürnbergi származású, jelenleg a bécsi egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén oktató Peter Rauscher könyvéből mostanra a forrásadottságok által befolyásolt pontos válaszra

lelhetünk. A mintegy félezer oldalas kötet elsősorban I. Ferdinánd és II. Miksa császárok uralkodására koncentrál, mondhatni, alig két évtizedre. Mégis, ez a két évtized, illetve az előtte lévő három alapvetően határozta meg a pénzügyigazgatás rendszerét, valamint magukat a jövedelmeket. A kialakulás három évtizedét követő húsz év a felállított rendszer működtetését láttatja mindazokkal a problémákkal, amiket a birodalom egésze, és abban kiemelten a Magyar Királyság területén a két nagyhatalom között folyó küzdelem okozott.

A feldolgozás a modern osztrák történeti szemléletnek megfelelően nem a mai Ausztria területében és osztrák hercegségekben gondolkodik, hanem birodalmi szinten vizsgálja a Habsburgok és a Német-római Birodalom pénzügyeit. Így amennyiben az időhatárok szűknek tűnnének, a birodalmi keretek azon nyomban érzékeltetik a feladat nagyságát és nehézségének óriási voltát. A szerzőnek ugyanis az osztrák tartományok mellett meg kellett ismernie ennek a sokrétű, igazgatásában is igen bonyolult államnak a pénzügyeit, az államra kirótt feladatokat, valamint azokat a tartományokat (Cseh- és Morvaország, Szilézia, valamint a Magyar Királyság), amelyek szorosan kötődtek a Habsburg uralkodókhoz, valamint pénzügyeikhez.

A szerző ezt a feladatot kiválóan oldotta meg. A kötet szerkezete jól mutatja a Habsburgok vezette birodalom és pénzügyeinek sokszínűségét, egyben világossá teszi azokat a fő tartóoszlopokat, amelyeken nyugodott. A bevezetésen, valamint a szakirodalmi és levéltári forrásokat felsoroló apparátuson túl nyolc nagy fejezetre oszlik a kötet. A mű szerkezete éppen úgy alkalmazkodik a tárgyalta téma alapvető kérdéseire: a Habsburgok vezette birodalom tartományainak sokfélesége, és ezek hatásai (II. fej.), a pénzügyigazgatás jellemzői (III. fej.), a birodalom közvetlen bevételei (IV. fej.), rendi adók (VII. fej.), a Német-római Birodalomból befolyó jövedelmek (VIII. fej.), hitelek (IX. fej.), mint a megvizsgálható és feldolgozott források adottságaihoz: Georg Illung tevékenysége (III.6. fej.), a bécsi udvar finanszírozásának kérdései (V. fej.), az 1570. évi hadikiadások számadásai (VI. fej.).

A szerző, érthető módon, először meg kívánja ismertetni azt az igazgatási-politikai teret, amiben az általa kutatott és tárgyalta folyamatok zajlottak. Sorra ismerhetjük meg a Habsburgok osztrák és cseh-morva tartományait, valamint a Magyar Királyságot, a Német-római Birodalmat a pénzügyek, és az azokat szorosan befolyásoló tényezők szemszögéből. A szerző igen alaposan veszi sorra az osztrák tartományok korántsem egységes pénzügyigazgatását és meghatározó rendi viszonyait. Az osztrák történetírás az utóbbi években mind hangsúlyozottabban emeli ki azokat a különbségeket, amelyek miatt ezek a tartományok korántsem tekinthetők egységesnek, egyetlen államkonglomerátumnak. A magyar történetírás számára sem szükségtelen még ezt hangsúlyozni, hiszen az utóbbi évekig a

Habsburgok uralta osztrák tartományokat történészeink nagy többsége egységesnek látta, ami elfedte azokat a problémákat és a tartományok közötti különbségeket, amelyek a Habsburgok és a Magyar Királyság kapcsolatát is nagyon sokszor döntően határozták meg. A kötet osztrák tartományokat tárgyaló fejezetei arra mutatnak rá, hogy nem csupán politikailag, de a pénzügyigazgatást tekintve sem beszélhetünk egységes államról, egységes elképzelésekről és érdekekről. A császári pénzügyi politikának ugyanis nem csak a II. Lajos halálával rájuk szállt tartományok és országok rendjeivel kellett egyeztetnie, hanem a császár saját családjának tagjaival is, akik egyben egy-egy tartomány élén álló szuverén uralkodók voltak. Ez a tényező kiemelten szerepel a második fejezet első részében, valamint a hetedik fejezetben, ahol a szerző az osztrák tartományokból beszédhető rendi adókat vizsgálja.

Visszatérve a második fejezetre, itt ismerhetjük meg a Habsburg uralkodóknak a rendektől remélhető, valamint más kamarai és uralkodói haszonvételek alapján beszédhető jövedelemforrásait. A szerző mintegy kézikönyvszerűen mutatja be az összes szóba jöhető jövedelmet, azok beszédésének módját, valamint a XVI. század első negyedében tapasztalható jellemzőiket. Peter Rauscher a rendelkezésre álló szakirodalom és források alapján alapos munkát végezve összegzi ezeket a tényeket, de ezen felül elemzi azt is, hogy ezek a jövedelmek a vizsgált időszak kezdetén mennyire álltak valóban rendelkezésére a kormánynak, milyen mértékben helyezték azokat ki, és így mennyi jövedelem származhatott belőlük. Az osztrák, valamint a cseh korona országainak ilyen célú bemutatása időben a XV. század végétől a XVI. század második harmadáig terjed. Ez a tény már önmagában is jelzi: a munka e témakörben mintegy közigazgatási kézikönyvként is használható.

Ugyanez mondható el a Magyar Királyságról is, amely a kötet témájához illeszkedően különleges szerepet tölt be a feldolgozásban. A szerző ugyanis világosan érzékelteti, hogy a Habsburgok számára ebben az időszakban a legnagyobb és szinte megoldhatatlan pénzügyi probléma a Magyar Királyság területén tomboló háború, az Oszmán Birodalom elleni védelem pénzügyi háttérének létrehozása, az ellenkirály Szapolyai János, valamint az éppen ekkor kialakuló Erdélyi Fejedelemség által vezetett hadjáratok voltak. Peter Rauscher a legújabb, főként német, de magyar nyelven is elérhető szakirodalom felhasználásával oldotta meg ezt a feladatot. Ez különösen fontos, hiszen az eddigi osztrák feldolgozások az újabb kutatásokat nem ismerték, így a magyar történettudomány új eredményei nem épültek be az osztrák és azon keresztül a német és európai történetírásba. A szerzőnek lehetősége nyílt több olyan közös, osztrák-magyar-cseh szerzőket felsorakoztató tanulmánykötetre is hivatkozni, amelyek az utóbbi években jelentek meg, valamint olyan idegen nyelvű összefoglaló tanulmányra, amely éppen Ausztriában látott

napvilágot. Ennek köszönhetően reális és aktuális képet tudott felvázolni a Magyar Királyság politikai, államgazdasági, közigazgatási és katonai viszonyairól. A kötetben szerencsére az igazgatási állapotok a valóságosnak megfelelően jelennek meg, a rendek, valamint a két magyarországi kamara egymáshoz és a Habsburgokhoz fűződő viszonya árnyaltan kerül kibontásra, a vármegyéket pedig (az osztrák történetírásban helytelenül meggyökeresedett nézetnek megfelelően) nem tartományokként ábrázolja, hanem a valóságosnak megfelelő közigazgatási egységeknek. Ennek ellenére kisebb hiányosságok mégis találhatók Magyarországgal kapcsolatban. Egyrészt — a cseh és morva rendi gyűlésekkel ellentétben — hiányolható a magyar országgyűlések publikált iratanyagának használata (34. o.), másrészt kisebb tévedésként említhető meg, hogy a szerző a XVI. századra vonatkozóan magyarországi hercegekről ír (61. o.), jóllehet ez a cím csak a XVII. században jelent meg a Magyar Királyságban.

A második fő fejezet következő két alfejezete azokat a jövedelmeket veszi sorra, amelyeket a Habsburgok a Német-római Birodalomtól várhattak. Szintúgy nagy érdeme a kötetnek és szerzőjének, hogy mintegy negyven oldalon keresztül tömören és röviden láthatjuk a birodalmi jövedelemfajták alakulását, azok XVI. század előtti előzményeit, majd a török veszéllyel szembesülő újfajta adók (Gemeinen Pfennig, Römermonat stb.) bevezetését, behajthatóságát. Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a szerző ebben az esetben is a birodalom belső problémáira, a császári hatalom korlátaira, és az ezekből adódó nehézségekre hívja fel a figyelmet. Ahogy az osztrák tartományok esetében, úgy a Német-római Birodalomnál is kiemelten fontos a magyar történetírás számára ez a szemlélet, hiszen ebben az esetben is — ha a magyar végvárok finanszírozásáról volt szó — elfelejtődtek ezek a problémák. Nem mellékesen a magyarországi védelmi rendszer finanszírozását erőteljesen befolyásolták az éppen ekkor folyó vallásháborúk, a reformált német fejedelmek és a katolikusok közötti csatározások, melyek élén éppen a császári hatalom állt. Ebben a szituációban nehezen várható ugyanis, hogy az V. Károlyral és I. Ferdinánddal szemben álló német fejedelmek éppen azt az államot finanszírozzák, amellyel háborúban állnak. A szerző ezt az igen fontos tényt hangsúlyozottan kezeli, és veszi figyelembe akkor, amikor a török háborúk birodalmi finanszírozásáról olvashatunk.

A pénzügyek tárgyalásának egyik igen fontos, de általában (bonyolult, és a vizsgálhatóság nehézségei miatt) nagyon ritkán tárgyalt „környezete” a pénzpolitika, a pénzermék gazdasági szempontú elemzése és a pénz fizetőértékének vizsgálata. A korszak finansiális viszonyait ismerve csak igazat adhatunk a szerzőnek, hogy ezt az ingoványos területet is fel kívánta térképezni. Amikor ugyanis különféle állami bevételekről és kiadásokról beszélünk, minduntalan azzal a nehézséggel szembe-

sülünk, hogy a különféle forintok (magyar és rajnai) csupán fiktív fizető eszközök, hiszen számítási forintokról beszélhetünk, amelyek értéküknek megfelelően nagyon sokféle viszonyban vannak az őket megtestesítő pénzérmekkel. Mindemellett a különféle bevételek és kiadások értékelésénél minduntalan azzal a gyanúval élünk, hogy ezeket az összehasonlításokat a pénzromlás, illetve pénzértékváltozás számunkra ismeretlen mértékben befolyásolhatja. Az sem elvetendő szempont, hogy a különféle értékek és számok mögött milyen vásárlóérték szerepel, az adott kiadás vagy bevétel milyen áruk vásárlására, milyen szolgáltatások igénybevételére volt elegendő. A korabeli bevételekről és kiadásokról tájékoztató fennmaradt számadások sok esetben elfedik azt a tény is, hogy a pénzérméken kívül a korszak igen kedvelt fizetési eszközei voltak a nem „érmealapú” értékek, mint különféle mezőgazdasági és ipari termékek (gondolhatunk itt a kamarai birtokokon megtermelt élelmiszerekre, vagy a zsoldjuk egy részét posztóban megkapó végvári katonaságra). Az alig húsz oldalas alfejezet ezeket a tényezőket mutatja be, szigorúan ezt a korszakot vizsgálva.

A harmadik fejezet a pénzügyek vizsgálatának következő környezetét, a pénzügyigazgatás központi és helyi szerveit, valamint az azokat működtető hivatalnokokat, döntéshozókat mutatja be. Az igazgatás tárgyalásakor ismételten a már korábbi fejezetekben megszokott jelenséggel találkozunk: a Habsburg birodalom igazgatásának egyszerre központi és helyi jellegével, amit a központi akarat éppúgy jellemez, mint a tartományok önállóságából fakadó szétagoltság. A fejezetben jól váltakoznak azok az alfejezetek, amelyek elsősorban a szakirodalom alapján, a szerző saját kutatásaival pontosítva kerülnek tárgyalásra, valamint azok a vizsgálatok, amelyek szinte kizárólag a felkutatott történeti dokumentumokat felhasználva jellemeznék egy-egy problémát. A központi és helyi szervek (a császári pénzügyigazgatás, az Udvari Kamara, az egyes tartományok és országok pénzügyi szervei, a kamarai uradalmak, a különféle pénztárak — Hofzahlamt, Kriegszahlamt —, illetve a Reichspfennigmeisteramt) strukturált bemutatásán túl megismerhetjük a rendszert fenntartó és működtető személyzetet, a döntéshozók társadalmi és ismereti hálóját, valamint az 1570-es évek elejét jellemző pénzügyi problémák gyökereit és lefolyását. A külön tárgyalta, de az igazgatástörténeti fejezetek közé jó érzékkel beékelte kisebb fejezetek mind megannyi, akár önállóan is tárgyalható témaköre a kötet fő témájának. Egyben rámutatnak arra a lehetőségekre, amelyet eddig csak kevés esetben sikerült megvalósítani: az igazgatástörténet és a társadalomtörténet közös csomópontjaira, vizsgálati lehetőségeire. A pénzügyigazgatás szereplőinek társadalomtörténeti bemutatása és Georg Illsung, mint az Augsburgba kihelyezett pénzügyi ágens tevékenységének felkutatása az egyén jelentőségére hívja fel a figyelmet, ami eddig a közigazgatás általános jellemzőit uta-

sítások, és az igazgatási szervek normáit bemutató iratok alapján dolgozó történészek érdeklődését elkerülte. Az igazgatás/politikai hatalom és a társadalomtörténet összekapcsolása más területeken (az udvarkutatások, a nemesség struktúrájának bemutatása stb.) már elkezdődött, így ez a szempont — úgy hiszem — mind az igazgatástörténet, társadalomtörténet, de a politikatörténet hazai művelői számára is új, közös irányvonalakat jelenthetnek.

A következő fejezetekben részben a rekonstruálható bevételeket és kiadásokat veszi számba a szerző, ami csak elsőre tűnik könnyű feladatnak. A fennmaradt források ugyanis korántsem teszik lehetővé, hogy az e témakörben kutatók teljességre törekedhessenek. Nem találunk olyan forrásokat, amelyek a birodalom egészéből egy időben, vagy évente befolyó bevételeket és kiadásokat rögzítenék, csupán egy-egy tartomány, bevételi vagy kiadási oldal egy-egy szeletének elszámolásait, jobb esetben olyan összesítőket, amelyek egy-egy időszak végén a kivetett és befolyt (külön hangsúlyozni kell, hogy ezek korántsem egyeztek) összegeket és a kiadásokat összegezték. A szerző szokott alaposággal mutatja be ezekben a fejezetekben is a pénzügyigazgatás politikai hátterét (itt elsősorban az osztrák tartományok I. Ferdinánd halálát követő újrafelosztásáról van szó), valamint az egyes bevételi forrásokból rendelkezésre álló jövedelmeket, illetve azokat a kiadásokat, amelyek az igazgatási rendszer fenntartásához szükségesek voltak. E részben is valóban kiemelkedő jelentőségű munkáról beszélhetünk, hiszen a Habsburgok összes tartományának ilyen jellegű számbavételére még senki sem vállalkozott. A fejezetek olvastán ezen nem is csodálkozunk, hiszen már egykorúan is roppant bonyolult, szinte átláthatatlannak tetsző állapotokkal szembesülhetünk. A jövedelmek és kiadások ugyanis sosem sorakoztak oly szép rendben, mint egy-egy fennmaradt számadáskönyv oldalain, hanem ide-oda kihelyezett és alig, vagy rendszertelenül befolyó jövedelmek sokaságával találkozhatunk e fejezetek oldalain. A bevételek összehasonlításakor érdekes tanulságokat vonhatunk le: az osztrák, cseh-morva és sziléziai tartományok esetében a legtöbb és legbiztosabb bevételeknek a vámokból beszedhető pénzek voltak, de mellette, sőt bizonyos esetekben ezeket túlszárnyalva a sóregálékból befolyó összegek, valamint a fogyasztási adók (Biergeld, Ungeld stb.), illetve a jövedelemadó játszották a legnagyobb szerepet az államháztartás fenntartásában. A Magyar Királyság területén (ezt az utóbbi években folyó kutatások végérvényesen tisztázták) a harmincad tekinthető a legfontosabb bevételnek, míg a másik két adófajta nem jelenik meg ilyen súllyal. Ezek az előzmények nyomban érthetővé teszik a mintegy egy–másfél évszázaddal később életbeléptetett intézkedéseket, amelyek során a sójövedelem mind hatékonyabb kihasználása mellett új adófajtaként éppen a fogyasztási adó (accisa) vezeték be. A Habsburg tartományokból származó közvetlen bevételek azonban még

így is az európai államok élére emelik ezt az államot, hiszen csupán az osztrák tartományokból mintegy 1,1 millió forint jövedelemre 20% a pénzügyigazgatásból fakadó kiadás esett, ami I. Miksa uralkodásának kezdetén jelentős, mintegy 900 000 forintos nettó bevételt eredményezett.

A rendi adók bevételeinek számbavétele (VII. fej.) hasonlóan fontos tanulságok levonásával jár: I. Miksa uralkodásának vége felé a török elleni háború költségeire kivetett rendi adók több mint felét (53%) a cseh-morva rendek, illetve Szilézia és Lausitz, mintegy harmadát az osztrák tartományok (32%), míg a háborút közvetlenül elviselni kénytelen Magyar Királyság csupán a teljes összeg 15%-át fizette. Ehhez járultak még hozzá a Német-római Birodalom által fizetett birodalmi adók. Azt jobbra ismertük, hogy hozzávetőlegesen mennyi ún. Römermonatot szavaztak meg a birodalmi rendek, de arról nem tudunk, hogy ebből valójában mennyi és milyen időközönként folyt be. Peter Rauscher könyvéből most már viszonylag pontos információkhoz juthatunk: a birodalmi rendek által megszavazott adók mintegy kétharmada-háromnegyede segítette valamilyen módon a török elleni védelem létrehozását, megerősítését és fenntartását, ami évente közel 300 000–350 000 forintot jelentett.

A bevételeket felsoroló fejezetekből tehát azt láthatjuk, hogy a Habsburg birodalom igyekezett a lehető legtöbb jövedelemhez jutni, hogy a török elleni védekezés financiális terheit állni tudja. A magyar történettudomány is végzett már kalkulációkat, mennyibe kerülhetett a védekezés, és ezeket az eredményeket újabb források bemutatásával most Peter Rauscher is megerősítette: a Magyar Királyság területén húzódó védelmi rendszer fenntartási költségei 1,4–1,5 millió forintot emésztettek fel, ami hatalmas összeget jelentett. A védekezés kezdeti időszakában ráadásul ennek az összegnek csak töredéke állt I. Ferdinánd és a bécsi udvar rendelkezésére, így nem csodálhatjuk, ha halálakor több mint két millió aranyforint adósság halmozódott fel. Ennek az „adóssághegynék” a legyűrésére az állandó háborús készenlét közepette a bécsi pénzügyigazgatásnak nem lehetett esélye, hiszen a védelmi költségek mellett az Udvari Kamarára a császári udvar fenntartási költségeivel (évente kb. 2 millió forint) együtt óriási teherként nehezedett a mintegy 3,5 millió forint éves kiadás. Ismerve — és Peter Rauschernek köszönhetően pontosan megismerve — ezt a pénzügyi szituációt, immáron azon kezdünk el csodálkozni, vajon hogyan sikerült egyáltalán fenntartani ezt rendszert, hogyan sikerült az állandó és nagyszemű adósság terhe mellett újabb és újabb kölcsönöket szerezni, és az államháztartáson tátongó financiális réseket újra és újra betömni.

A kérdés megválaszolására ez a könyv maradéktalanul alkalmas, hiszen a bécsi udvar pénzügyigazgatásának működése mellett megismerhetjük azokat a módszereket és azokat az embereket, akiknek mindezt a tényt köszönhetjük. A kötet külön

érdeme, hogy nem veszünk bele a számok tengerébe (ami ilyen téma esetében gyakran előfordulhat), és szinte testközelből érezhetjük azt a hatalmas erőfeszítést, ami az Oszmán Birodalom tényerésével a Habsburg birodalomra és annak pénzügyi szakembereire hárult. A rendszer folyamatos működését egyértelműen csak az tarthatta fent, ha a pillanatnyi hiányokat külső kölcsönök felvételével pótolták. Az elsősorban német birodalmi városok polgáraitól felvett kölcsönök megszerzésének, a hitelezők személyének és a hitelek visszafizetésének szövevényes történetébe enged bepillantást a szerző a kötet utolsó fejezetében.

A művet mindvégig jellemzi a pontosság és a szakszerűség, ami azt valóban alapvető kézikönyvvé avatja. Ezt a jelleget növelik a kötet végén található függelékek is, amikből nem csak a felhasznált forrásokat és szakirodalmat ismerhetjük meg, hanem rengeteg, további kutatások számára is hasznosítható táblázatot találunk, valamint az ebben az időszakban használt pénzürtékek, súlyok és mérték átváltását is. A kötet használatát személy- és helynévmutató segíti.

A szerző összegző fejezetében a kutatás folytatását ígéri, aminek egyes eredményeit már e kötet lapjain is felfedezhetjük. Amennyiben a Rudolf és a 17. századi Habsburg uralkodók uralkodásának pénzügyi viszonyait feltérképező kötet(ek) elkészülnek, úgy ezzel a szerző nem csak az osztrák és német, hanem a magyar történettudomány számára is fontos munkát fog alkotni, amivel számtalan olyan történeti probléma fog más megvilágításba kerülni, ami az alapvetően Habsburg-ellenes magyar történeti köztudatot realisabb kép megalkotására serkentheti.

H. Németh István